

Дәріс №13.

Тақырыбы: Тәтіқара жырау мұралары

Негізгі сұрақтар:

1. Тәтіқар жырау өмірінің деректері мен шығармаларының тарихилық мәні.
2. Тәтіқара жырларының көркемдік ерекшеліктері

1. Тәтіқар жырау өмірінің деректері мен шығармаларының тарихилық мәні.

Тәтіқара XVIII ғасырда қазақ елін сыртқы жауға қарсы күреске үндеуші жауынгер жырау. Тәтіқара әскери жорықтарда ұдайы Абылай ханның қасында жүретін жортуыл жыршысы бола жүріп, өз дәуірінің тарихи оқиғаларын, дәуір келбетін молынан жырлаушы жырау екендігі. Тәтіқара – қалмақтармен соғыста ерлік көрсеткен қазақ батырлары – Жәнібек Шақшақұлы, Бөкей, Сағыр, Дәріпсәлі, Бөгенбай т.б. ерлік істерін шынайы жырлаған жырау. («Қамыстың басы майда, түбі сайда») Шоқан Уәлиханов осы жанрларға тоқтала отырып, оны орысшаға аударған. Және жырдағы Абылай хан қолы мен Цин империясы әскерлерінің 1756 жылғы шайқасымен тұспа-тұс келетіндігін анықтаған. Шоқан Тәтіқара жырларының тарихына үлкен баға береді. Тәтіқараның сүйегі – Сарыкөл маңындағы Уақ руынан. Уақ ішінде Қалмақ деген атадан шыққан.

Ақынның туып-өскен жері қазіргі Қостанай облысының Урицкий ауданының территориясы. Дегенмен ақынның саналы ғұмыры Абылай ханның төңірегінде өтуі. Ел аузындағы сөздерге қарағанда, Абылай хан жаугершілікке аттанған Тәтіқараны тастамаған. Оның суырып салма ақындығын, турашылдығын, сонымен қатар жаудан қайтпайтын батырлығын қатты бағалауы. Тәтіқара XVIII ғасырда қазақ елін сыртқы жауға қарсы күреске үндеуші жауынгер жырау. Тәтіқара әскери жорықтарда ұдайы Абылай ханның қасында жүретін жортуыл жыршысы бола жүріп, өз дәуірінің тарихи оқиғаларын, дәуір келбетін молынан жырлаушы жырау екендігі. Тәтіқара – қалмақтармен соғыста ерлік көрсеткен қазақ батырлары – Жәнібек Шақшақұлы, Бөкей, Сағыр, Дәріпсәлі, Бөгенбай т.б. ерлік істерін шынайы жырлаған жырау. («Қамыстың басы майда, түбі сайда»). Шоқан Уәлиханов осы жанрларға тоқтала отырып, оны орысшаға аударған.

Және жырдағы Абылай хан қолы мен Цин империясы әскерлерінің 1756 жылғы шайқасымен тұспа-тұс келетіндігін анықтаған. Шоқан Тәтіқара жырларының тарихына үлкен баға береді. Тәтіқараның жорықтары туралы, өмірі туралы, сол кезең туралы сөз болғанда Абылай ханды айта кетпеу мүмкін емес. Өйткені жыраудың саналы өмірінің бәрі дерліктей Абылай ханның төңірегінде өткен, Абылай ханның тұстасы. Жұрттың бәріне билігін мол жүргізу үшін Абылай өз маңына ақын, жырау, шешен, батырлады топтап ұстаған. Шоқан Уәлиханов Тәтіқараның кезінде ірі ақын болғандығын айта келіп оны Абылай қолының жыршысы деп орынды ескертеді. Яғни,

шыныменен жырау ханның әскерінің, сарбаздарының алды болып, жорықтарға бірге аттанып отырған.

Профессор Е. Ысмаиловта Бұқар мен Тәтіқараны Абылайдың қалмаққа қарсы күресін шындықпен жырлаған ақындар деп қарастырады. Соған қоса, Тәтіқараны өзі көрген жортуыл туралы жырлар шығарған эпик ақын деп сомдайды. Тағы бір ел аузындағы деректерге сүйенсек Абылай хан жаугершілікке аттанғанда Тәтіқараны қасынан тастамайды 149 екен.

Оның суырып салма ақындығын, турашылдығын, сонымен қатар жаудан қайтпайтын батырлығын қатты бағалайды екен. «Бас кеспен болса да, тіл кеспен жоқ» деген көне мақал Тәтіқараның осы бір жақсы мінездеріне, қасиеттеріне байланысты айтылған. Бұған мысал ретінде ел аузында қалған мына бір әңгімені келтіре кетейік. Қалмаққа жорыққа аттанған батырларға еріп Абылайдың тұңғыш ұлы бала жігіт Жанбай да кеткен екен, сол сапарда қаза тауыпты. Баласының өлімі жанына батқан хан бас көтермей жатып алыпты. Жаугершілік заманда өлім, қаза-әдепті құбылыс. Ол таңдап, талғап алмайды, жалпыға бірдей. Сол жорықта жалғыз Абылайдың ұлы ғана өлген жоқ, талай жас қыршынынан қиылды, сол себепті ел билеп отырған әмірші тек өз қара басының ғана қайғы-зарын шегуі кейбір шонжарлардың да, жұрттың да қытығына тиеді. Сол көптің атынан Тәтіқара сөйлейді. Абылайдың кеше ғана «Түркістаннан келген ұлы» екендігін, оны осы жұрттың өзі хан көтергендігін айта келіп ақын: Үш жүздің баласы Ақылдасып, жолдасып, Хан көтеріп еді Үш жүздің баласын Бір баласындай көрмеді, Ат құйрығын сүзіндер, Аллалап атқа мініңдер Хан талау қылып алыңдар, – дейді.

Мұндағы бір назар аударарлық жай-үнемі хан қасында болған Тәтіқараның бұл жолы оған қарсы партияны жақтауы. Әрине, жоғарыдағы сөздерді айтқызған ақынның батылдығы ғана емес, артында «тәңірісі» тұр. алайда осының өзі-ақ Тәтіқараның үнемі тура басуға тырысып отырға адам екендігінің айғағы іспеттес. Бірақ осы болған жайдан кейін жырау мен Абылай хан арасы алшақтап, суып кетеді. 150 Тәтіқара кезіндегі шындықты жасырмай жырлаған батыл ақын дедік. Ол абылай бастахан қолдың жаумен кейбір айқаста табансыздық көрсеткен жерлерінің де болғанын жасырмайды. Мысалы, оның мына бір жолдары осындай:

Жау жаған алғанда,
Ит етектен шалғанда,
Ұрыстан ерлер ығысты
Абылай да жылысты....

Ақын Абылайдың жеңістері бір өзіне байланысты емес, халық ерлігіне байланысты, қазақтың қол бастаған батырларының жанқиярлық пен қаһармандық көрсетулердің жемііс дейді. Тәтіқара Абылайға сын сөздер айта білген ақын болғанымен, Бұқар сияқты ханның астам көңілін басарлық ауыр сөздер батылы жеткенмен, кей тұста ақын абылайды жақтаушыдан көрі әшкерелеуші, сыншы болып, әрқашан хан тұсында бола бермей батырлар жағын қолдаған. Тәтіқара жыраудың «Қамыстың басы майда» толғауы мен «Ер Шобан» толғауы сырттай бір-біріне ұқсас. Екеуінің де көптеген

батырлардың аттары аталады, дәріптеледі. Оқиғаның шығу төркіні де екеуінде бір негіздес. Екеуіде жан қысылғанда айтылған мадақ.

Тәтіқара жырау жырында атлатын батырлардың өміріде болған адамдар екені тарихтан белгілі. Яғни, осы батырлардың ерлігін мадақтаған.

Қамыстың басы майда, түбі сайда,

Жәнібек Шоқшақұлы болат найза.

Алдынан су, артынан жау қысқанда,

Ер жігіттің ерлігі осындайда.

Бөжейді аты Сағым менен Дулаттағы,

Дәріпсәлі маңдайды айт Қыпшақтағы

Өзге батыр қайтса да қайтпайтын

Сары менен Баянды айт Уақтағы.

Ағашта биікті айтсаң Бөгембайды айт

Найзасының ұшына жау мінгізген

Еменәлі Керейде ер Жабайды айт. Мұнда Тәтіқара қол бастаған батырлар ісін, олардың ерлік дәстүрін үлгі ете сөйлеп, қалың қолды ілгері ұмтылуға үндейді. Бастапқы мына екі жолдан: «Қамыстың басы майда, түбі сайда, Жәнібек Шоқшақұлы болат найза» – дегендегі Жәнібек батырдың арғын ішіндегі Шақшақ деген кіші атадан шыққанын, Абылай ханға асқан ержүректілігімен, қара қылды қақ жарып кесім айтатын әділдігімен, ұсақ-түйекке мән бермейтін еркек мінезді тәкаппарлығымен ұнағанын білеміз.

Ш. Уалиханов батырдың бір көрінісін былай суреттейді: үнсіз темекіні тартып отырған батырға жас жігіт батыл жақындап келіп: Жәнібек батыр, темекіңізден мархабат етіңіз, – деді. Жәнібек жас батырдың елемеген кейіпен темекісін өзінің қалтасына салып қояды. Аздан соң қайтадан ұрыс басталып кетеді. Сарбаздар бірі садақпен, бірі айбалтамен, бірі шоқпармен ханның төңірегіне жинала бастайды. Алғы шепке шығатын кім бар деп Жәнібек батыр жар салады. сонда өзінен темекі сұраған жас жігіт Байғазы бірінші болып саптан алға шағады. Он мың сарбаздан бар қалмақтар жан қояр емес, түтіп жеп, жылжып келеді. ақыры қазақтар тыс-тырқай қаша жөнеледі. Қалмақ басқыншыларының алдында еңгезердей ірі қалмақ бірнеше қазақты аттарынан аударып тастап, жайпап келе жатады. Сонда Жәнібек ақырын: «Біздің қазақтар мына бір есерсоқтардың басын шауып түсіретін бір еркек кіндікті тумаған ба?» – дейді. Бұл сөзді естіген соң қатты намыстанған Байғазы жаңағы атан түйедей қалмақты садағымен ат үстінен қалпақтай ұшырып түсіреді. Қазақтар бұл уақиғаға қатты рухтанып кетіп, кері соғысады да, жеңіске жетеді. Байғазының ерлігіне сүйінген Жәнібек оған темекісін ұсынады. Байғазы Жәнібек батырға жақындап келіп: «Батыр темекіні тарататын кез енді келді,»- дейді. Осындан бастап тарақты Байғазының атын жұрттың бәрі біледі

Тәтіқара толғауларындағы бір топ сарбазды өз басшылығына алған Жәнібек батыр тек ерлігімен ғана емес, өзінің үлкен адамдығымен, құдыретті беделімен де ірі тұлға. Абылай ханнан бірде: «Өз батырларыңыздың ішінде қайсысы сіздің жүрегіңізге жақын?» - деп сұрағанда Абылай: «Ілгеріде өткен азаматтардың ішінен нағыз таңдануға тұрарлық тек екеу-ақ. Қалданның

қолынан тоқсан тұтқынын қайтарып алған қара кесек Қазыбек пен тұтқындарға үйде отырып бостандық алып берген уақ Деріпсәлі. Алғашқысы қалданға өзі барып сұрап қайтарып алған болса, кейінгісі өз ауылында отырып жаудың зәресін алды. Менің батырларымның ішінен байлығы, ерлігі және мінезі жағынан бәсентиін Малайсары, ал ақыны мен ерліг жағынан уақ Баян бәрінен жоғары тұр» – дей келіп, тағы да бірнеше қырағы батырларын қосатынын ескерткен. Баянды кейде Сары Баян деп қосарлап айтады, себебі қалмақпен бір қатты ұрыста Баян батыр өзінің бауыры Сарымен бірге қатар қайтыс болады.

Бөгембай батыр-қазақ тарихындағы өте ірі тұлға. Ол – бар өмірін елі-жұрты үшін сарп қылған аяулы азамат. Бөгембай өз тұсында халқына қандай игілікті еңбектенгені, жұртына қандай қадірменді адам болғаны жөнінде мәліметтер өте көп.ел ішінде ол жайында дастан, аңыздар мол тараған, ал әңгімелер өз алдына бір қыруар.

Береке қалмас қашқанда,
Ақыл келмес сасқанда,
Баяндай ерді көрмессің,
Бұрылып жауды шанышқанда...

Қалмақтың қалың қолына,
Оқ жіберіп бөгеді.

Тұрымтайдай ұл еді,

Қайсар батыр Олжабай.. - деп, Олжабай, Баян, Бөгенбай, Жәнібек, Деріпсәлі, Еменалы ерліктерін баяндаған.

Тәтіқара жыраудың тағы бір өлеңі Қытай мен Абылайдың сарбаздарының арасында болған шабуылды сипаттайды. Бұл жырды Ш. Уалиханов орысша қара сөзбен аудаған. Осы толғаудың бізге жеткен шағын үзінді Шоқан аудармасының дәлдігін көрсетумен бірге екеуінің не негізінде шындық оқиға болғанын анықтай, айқындай түседі:

Кебеже қарын, кең құрсақ

Ит етектен алғанда,

Артық туған Абылай,

Ер Абылай қорыққан жоқ,

Көткре гөр бұл істі:

Әншейін ғана жылысты.

Көп қытайдың жылқысы

Бәсентиін Олжабай,

Тұрымтайдай құнысты

Оны да мен ер көрдім,

Жау жағадан алғанда,

Оқ жіберіп ұрысты. Осы кішкене үзіндіден ұрыс даласының көп шындығы нақты елес береді, жырау өзі көрген, нақ ортасында болған майдан көрінісін оның барша кейіпкерлерімен, олардың әрқайсысына лайық қимыл-әрекетпен дәл бейнелейді. Мұны жырау сөзінің құдіреттілігі, күштілігі, пәрменділігі, әсерілігі ретінде атауымызға болады. Ұрыс даласын, батырлар

қимылын жырау батырлар жырындағы белгілі дәстүр негізінде бейнелейді. Соның өзінде жыраудың өзіндік сөз нақышын аңғару қиын емес.

2. Тәтіқара жырларының көркемдік ерекшеліктері

Жырау шығармаларының, яғни нақты айтқанда жырларына тоқталып мазмұнын айтатын болсақ ең бірінші жорықтарға, айқастарға, құыстарға қатысқанда қазақтың батырларына мықтылық, күш, жігер, сенімділік беретін ұрандар тастап, өз елін, жерін бар күшін салып қорғауға, жаудан қорқып кейін қайтпауға талғағанына көзіміз түседі. Яғни, ол сөзіміздің басында айтып кеткен қазақ батырлары Баян, Деріпсәлі, Бөгенбай, Жәнібек, Олжабай батырлары. Бұдан ақынның қиын заманда өмір сүрген қилы заман келбеті танылады.

Ал, екіншіден, ақын жырларын оқи келе тағы бір көз түсерлік жайт ол-эпитет, метафора және тағы басқаларының кез болуы. Мысалы батырлар бейнесін, табиғатты суреттеудегі эпитеттерге тоқталсақ: Қамыстың басы майда, түбі сайда, Жәнібек Шоқшақұлы болат найза. дегендегі «болат найза» деп Жәнібек батырдың мінезін бейнелеп тұр. Кешке тоқыраулы судың бойынан, Тоқал терек түбімен Ніл дарияның бойынан,- дегендегі «Тоқал терек» эпитеттер ақынның өз қолтаңбасын танытады.

Сонымен қатар, бір-біріне қарама-қарсы сөздер, яғни антонимдер. Қамыстың басы майда, түбі сайда,

Жәнібек Шоқшақұлы болат найза.

Алдыңнан су, артыңнан жау қысқанда,

Ер жігіттің ерлігі осындайда.

немесе

Таңертеңгі ішкен шалап Қарыныңды емес, қуықта,

Ажал шіркін алыста емес, жуықта -деген өлең жолдарында басы-түбі, алды-арты, алыс-жуық деген антонимдерге кез боламыз. Ақынның ойын нақ түйіп, тұжырымдап, өлең әсерін күшейтіп тұр.

Сол сияқты Тәтіқара ақын теңеуді де жиі қолданған. Жырау айтылып отырған нәрсені көркемдеп, сипаттап, ұқсастықты көре білу арқылы ойды өткір, әсерлі етіп жеткізе білген. Мына өлең шумақтарынан теңдеуі айқын көре аламыз.

Көр қытайдың жылқысы, Тұрымтайдай құнысы, я, болмаса, Дегбір қалмас сасқанда Баяндай ерді көрмесең Бұрылып жауды шапқанда немесе Дәл жиырмаға келгенде Ақ сұңқар құстай түледі Азуын тасқа біледі.

Тәтіқара өлеңдері оқып отырғанда өлең тармақтарының соңында бір сөздің бірнеше қайталанып келетіні бірден көзге түседі. Термин тілінде біө бұныэпифора дейміз. Мысалы: Ағашта биікті айтсаң қарағайды айт Жігіттік, ерлікті айтсақ Бөгембайды айт Найзасаның ұшына жау мінгізсең Еменәлі Керейде ер Жабайды айт деген өлең шумағында өлең тармағының соңында «айт» сөзінің қайталанып келсе, мына өлең шумағында «еді-ау» сөзі қайталанып келеді. Кеше бұл Тұрымтайдай ұл еді-ау Түркістанда тұр еді-ау, Әбілмәмет ағаңа Қызметші жүрген ұл еді-ау.

Сонымен қатар, Тәтіқара шығармалары фразеологизмдердің көптігімен ерекшеленеді. Тәтіқара өлеңдерінен найзасының ұшына жау мінгізген,

кебеже қарын кең құрсақ, жау жағадан алғанда, азуын тасқа біледі, дұшпанға табан тіреді деген сияқты көптеген фразеологизмдерді кездестіреміз. Бұл фразеологизмдер жыраудың айтқысы келген ойын дәл жеткізіп тұр. Тәтіқара өлеңдері өзінің құрылысымен де көңіл аударады. Тармақ, шумақ ұйқастап үйлесіп келіп, жыраулық шешендікке сай жинақы, керек жерінде ұйқасып отырады. Ақын өлеңдерінен ұйқастың кез-келген түрін көреміз. Мысалы бір өлеңнен ғана Қамыстың басы майда, түбі сайда, Жәнібек Шоқшақұлы болат найза. Алдыңнан су, артыңнан жау қысқанда, Ер жігіттің ерлігі осындайда егізь ұйқасты, Бөкейді айт сағыр менен Дулаттағы Деріпсәлі мандайды айт Қыпшақтаға, Өзге батыр қайтса да қайтпайтын Сары менен Баянды айт Уақтағы. Ағашта биікті айтсаң, қарағайды айт Жігіттік, ерлікті айтсақ Бөгембайды айт Найзасаның ұшына жау мінгізсең Еменәлі Керейде ер Жабайды айт және екі қара өлең ұйқасын кездестіреміз.

Ерікті ұйқасқа мысал келтіріп кетсек:

Кеше тоқыраулы судың бойынан,

Тоқал терек түбінен

Ніл дарияның басынан

Құмкент шәрінің қасынан

Перінің қызы перизаттан туған. Осындай тамаша, көркем жырлардың авторы Тәтіқара ішер асқа, қонақасыға, қонар қонысқа зар болып, өз еңбегімен күнейткен, қара лашықты кедей боп, көп қиындық көрген. Қорытындылай келе, ақын өзінің турашылдығымен, яғни ханға айтып салған өткір сөздерінен кейін Тәтіқара мен хан арасы алшақтап, халық аузындағы әңгімелерге қарағанда, Тәтіқара сарай маңына біржолата қуылып, жасы ұлғая келе жоқшылық көріп өледі. Тәтіқара шамамен 1780 жылдары 75 жаста дүние салады. Тәтіқара қартая келе көп мұқтаждық көрген. Бұған өзінің халін білуге келген билерге айтқан мына бір өлеңі де айғақ бола алады:

Ассалаумағалайкум «жайсаң» менен «жақсылар»,

Адам көңілін жоқтық шіркін пәс қылар.

Түзде шешен, батыр болсақ та,

Үйге келсем пақырмын.

Қара өзек шақтың көжесі Қарында емес қуықта.

Қара торсық жерде емес.

Ілулі құр тұр уықта.

Би, мырзаны көп көрдім

Шірінбей – ақ аттан түс,

Айран-шалап болсада,

Ойнап – күліп бөліп іш.

Әрине, Тәтіқара ақынның бізге жеткен шығармалары бәрі де толық сақталған жоқ. Бірақ қолда бар шығармаларының өзі Тәтіқара жайлы бәрін айтып оның өзі заманының көркем сөз шебер екендігін танытады. Академик М. Мағауин жалпы жыраулар туралы былай дейді: Жыраулар поэзиясының өріс алған кезі – ХІҮ-ХҮІІ ғасырлар. Бұл тұстағы әдебиетіміздің қай саласы болмасын оған жыраулардың қатысы мол болды. Ауыз әдебиеті туындыларын ілкі жасаушылар да ескі әдеби дәстүрлерді кейінгі

жалғастырушылар да шешендер мен жыраулар еді. олар шығарған әдебиет үдгілері – негізінен замана, қоғам, өмір туралы ойлы-сырлы толғаулар, ақыл-өсиет, түріндегі шешендік сөздер, мақал тақылетті тұспалдидактикалық термелер, сондай-ақ елді жеңіске бастаған батырлардың көзсіз ерлігін жырлаған ерлік эпосы, ел қожаларын дәріптейтін мадақ-жырлар, қайғылы қазаға байланысты азалы сөз, естірту, жоқтау немесе қара қылды қақ жарған әділ қазы ие болмаса табан асты тапжылмастан сөз бастап, терең ойменжұртты ұйытқан ақыл иелерін қошемет тұтар арнаулар болатын. Осы сөздерге толық келісе отырып, қорыта келгенде: Тәтіқара – қазақтың ірі ақыны, шындықты жасырмай жырлаған батыл ақын, жыршы-импровизатор, сыншы, өткір тілді шешен ақын екендігін толық сеніммен айта аламыз.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар:

1. Тәтіқара ақынның өмір жолы
2. Тәтіқара шығармаларының тіліндегі көркемдік өрнектердің берілу шеберлігі